

ADAM KOZAK (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Poznań)
<https://orcid.org/0000-0002-7601-5298>

JAKUB ŁUKASZEWSKI (Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu)
<https://orcid.org/0000-0002-1246-5281>

Fragmety Reguły pasterskiej Grzegorza Wielkiego z przełomu XI i XII wieku odkryte w księdze ławniczej Krzywina z lat 1512-1580*

Zarys treści: Badania nad średniowieczną makulaturą introligatorską („fragmentologia”) skoncentrowane były w Polsce dotychczas głównie na zbiorach bibliotecznych. Niniejszy artykuł prezentuje natomiast rezultat szerszej kwerendy w staropolskich zespołach akt miejskich z Archiwum Państwowego w Poznaniu, która ujawniła ponad 60 staropolskich ksiąg miejskich zawierających różnego rodzaju fragmenty dawniejszych rękopisów i starych druków. Najciekawszym odkryciem były tu dwie karty ochronne spisane pismem z przełomu XI i XII w. zawierające fragmenty Reguły pasterskiej Grzegorza Wielkiego odnalezione w szesnastowiecznej krzywińskiej księdze ławniczej.

Abstract: The studies on medieval manuscript fragments *in situ* (“fragmentology”) in Poland have concentrated so far mostly on library collection. The present article shows the results of a wider search in old Polish municipal records from the State Archive in Poznań, which found over 60 municipal registers containing various fragments of older manuscripts and prints. The most interesting discovery were two flyleaves folios with a script from the turn of the 11th and 12th centuries, containing fragments of the Pastoral Rule of Gregory the Great found in a 16th century book of town bench records.

Słowa kluczowe: fragmentologia, księgi miejskie, *Regula pastoralis*, papież Grzegorz Wielki, pismo pregotyckie, paleografia, *Memorabilia* Ksenofonta

Keywords: fragmentology, municipal records, *Regula pastoralis*, Pope Gregory the Great, pregothic script, palaeography, *Memorabilia* by Xenophon

W ostatnich latach zaobserwować można rosnące zainteresowanie badaniem fragmentów rękopisów i druków zachowanych, czy to w postaci tzw. makulatury introligatorskiej¹,

* W artykule wykorzystano materiały zebrane podczas realizacji grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki nr 31H 17 0468 84 (moduł „Fundamenty”, lata finansowania: 2017-2023) pt. „Epoka jagiellońska i jej dziedzictwo w I Rzeczypospolitej do 1795 roku. Problematyka gospodarcza i społeczna, dzieje miast” kierowanego przez prof. Zdzisława Nogę. Autorzy pragną podziękować również Dyrektorowi Archiwum Państwowego w Poznaniu, mgr. Henrykowi Krystkowi, za pomoc przy przygotowaniu artykułu.

¹ Przypomnieć tu można lapidarnie, że fragmenty rękopisów (rzadziej druków) znajdowane są najczęściej jako elementy opraw kodeksów rękopiśmiennych i ksiąg drukowanych

czy to luźnych fragmentów różnego pochodzenia. Dla rodzącej się subdyscypliny badawczej zajmującej się rozpoznaniem tego zjawiska ukuto nazwę „fragmentologia”². Przyczyną szybkiego postępu wydaje się być tu w dużej mierze intensywny rozwój cyfryzacji (w tym humanistyki cyfrowej) – biblioteki cyfrowe ze skanami tysięcy manuskryptów i rozbudowane bazy danych z korpusami tekstów źródłowych stanowią narzędzia wydatnie ułatwiające identyfikację nawet niewielkich fragmentów rękopiśmiennych czy drukowanych³. Zauważyć przy tym można, że dotychczasowe wysiłki badawcze w omawianej dziedzinie koncentrują się w Polsce raczej nad zbiorami bibliotecznymi, a tylko w niewielkim stopniu dotyczą zasobów archiwalnych⁴. A przecież każdy archiwista czy historyk zajmujący się bliżej archiwiami staropolskimi wie z doświadczenia, że niejedna księga wpisów (grodzka, ziemska, miejska, sądów kościelnych etc.) z zachowaną, choćby częściowo, oryginalną oprawą zawiera szczątki starszych rękopisów lub druków – technologia pracy dawnych introligatorów nie zależała przecież od treści kodeksów, o czym zdają się czasem zapominać współcześni badacze.

(obleczenia opraw, same okładziny, wypełnienia okładzin, paski wzmacniające w tzw. międzyzwiązłach, karty ochronne, wyklejki, szczyry [szezury], elementy kapitałek, paski umacniające szwy czy rejestry introligatorskie). Jako tzw. makulaturę introligatorską wykorzystywano powszechnie karty z tekstami zdezaktualizowanymi, nieczytelnymi (z powodu mechanicznych uszkodzeń lub prozaicznej nieumiejętności odczytania dawniejszego pisma). Znakomitym rezerwuarem makulatury były wielkoformatowe, pergaminowe, rękopiśmienne (głównie) księgi liturgiczne. Już dawno zwrócono uwagę, że stanowią one większość z odnajdowanych w oprawach fragmentów, zob. J. K a l i s z u k, Nieznane średniowieczne zabytki języka niemieckiego z kolekcji Ludwika Zalewskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej, *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* 5, 2011, s. 213.

² Zob. E. C h l e b u s, Elementy przybyszowe w oprawach późnogotyckich – formy, funkcje, terminologia, *Roczniki Biblioteczne* 61, 2017, s. 67-84 (technologia oprawy dawnej książki, zagadnienia terminologiczne); K.K. F i g a s z e w s k a, Fragmenty rękopisów średniowiecznych – stan badań i perspektywy badawcze. Średniowieczne fragmenty zachowane w Archiwum Państwowym w Szczecinie, *Studia Źródłoznawcze* 57, 2019, s. 99-101 (kwestie terminologiczne), 101-106 (dobrze udokumentowany literaturą przedmiotu rys historii studiów nad fragmentami i ważniejsze realizowane obecnie inicjatywy badawcze); P. P l u d r a - Ź u k, Czy potrzebna nam fragmentologia? Na marginesie pierwszego numeru pisma „Fragmentology”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 64, 2019, nr 4, s. 173-182 (jak poprzednio); A. S z u l c, „Tegumina de chartis”. Oprawy z kart pergaminowych rękopisów średniowiecznych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, w: *Zbiory polskie*, Toruń 2021 (Tegumentologia Polska 3), s. 27-49; C. S o j e r, Fragmente – Fragmentkunde – Fragmentforschung, *Bibliothek – Forschung und Praxis* 45, 2021, nr 3, s. 533-553.

³ Postęp technologiczny sprawia dodatkowo, że badania fragmentów *in situ* stają się mniej inwazyjne i coraz częściej będą mogły obywać się bez fizycznej ingerencji w blok książki, zob. np. E. K w a k k e l, Destroying medieval books (and why that’s useful), w: *Books before Print*, Leeds 2018, s. 243-248 (zwłaszcza s. 247 i fot. nr 128, gdzie opis efektów prześwietlania opraw za pomocą promieni rentgenowskich).

⁴ Dysproporcję tę widać chociażby na ciągle rozwijanym portalu Manuscripta.pl (<<https://manuscripta.pl/fragmenty/>> [dostęp: 15.10.2022]), mającego ambicję stać się przewodnikiem po polskich zbiorach rękopiśmiennych – wśród ponad 20 instytucji, o których zbiorach fragmentów zgromadzono na stronie choćby szczątkowe dane, jest tylko jedno archiwum państwowe oraz dwa archiwa kościelne, które są jednak sukcesorami dużych bibliotek.

Niekiedy dokładna analiza fragmentów z ksiąg urzędowych przynosi prawdziwe niespodzianki. Najbardziej chyba znanym przykładem są szczątki mapy Polski Bernarda Wapowskiego (1526), odkryte w 1932 r. przez Kazimierza Piekarskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w księdze z zespołu Saliny bocheńskie o sygnaturze 53⁵. Dalej warto wspomnieć o spisanych w X w. fragmentach komentarza Mariusza Wiktoryna Afera do Retoryki Cyserona (okładziny) oraz Metamorfoz Owidiusza (trzy niewielkie paski wzmacniające grzbiet) zidentyfikowanych w 2013 r. przez Marcina Starzyńskiego w oprawie księgi krakowskiego hutmana ratusznego z lat 1564-1565 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie⁶. Niedługo później, w 2014 r., w księdze ławniczej Pleszewa z lat 1494-1554 wśród 16 zapisanych pasków pergaminowych wykorzystanych do umocnienia szwów składek Tomasz Jurek i Adam Kozak rozpoznali dwa z fragmentami rejestru kancelaryjnego biskupa wrocławskiego Jana Romki (1292-1301)⁷. Należy przy tym podkreślić, że wszystkie omówione znaleziska miały w pewnym stopniu charakter przypadkowy, nie były zaś rezultatem przemyślanej kwerendy⁸.

Dobrą okazją do systematycznego przeglądania choćby niektórych z średniowiecznych i wczesnonowożytnych ksiąg wpisów z Archiwum Państwowego w Poznaniu okazał się realizowany od 2017 r. szeroko zakrojony, międzynarodowy projekt

⁵ Katalog wystawy zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie / Catalogue de l'exposition des collections cartographiques de la Bibliothèque Nationale à Varsovie, Warszawa 1934, nr 18, s. 70. Zob. też K. Buczek, Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny, Wrocław 1963, s. 27-29; S. Alexandrowicz, J. Łuczynski, R. Skrycki, Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku, Warszawa 2017, s. 65-68.

⁶ Kraków, Archiwum Narodowe, Akta miasta Krakowa (zespoły archiwalne akt miast, zarówno w tekście głównym, jak i przypisach, będą cyt. w formacie: Am i nazwa miasta), rkps 899. Zob. M. Starzyński, Nieznany egzemplarz komentarza do Retoryki Cyserona z X wieku. Oprawa rękopisu nr 899 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie, Studia Źródłoznawcze 51, 2013, s. 69-74; tenże, Fragment Metamorfoz Owidiusza z X wieku w oprawie rękopisu z Archiwum Narodowego w Krakowie, Meander 68, 2013, s. 106-113. Por. Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, cz. 2, Kraków 1915, s. 124 (nota K. Kaczmarczyka), gdzie pierwszy raz odnotowano fakt użycia makulatury („oprawa współczesna w pergamin z fragmentem rozprawki filozoficznej pisanej minuskułą romańską”), choć bez dokładniejszej identyfikacji.

⁷ Poznań, Archiwum Państwowe (dalej cyt.: APP), AmPleszew, I 10. Do umocnienia bloku w tym samym manuskrypcie wykorzystano z kolei spisane w XIV w. fragmenty z liturgią godzin z dzieła *Ordinarium ad usum fratrum Praedicatorum* autorstwa Humberta z Romans generała zakonu dominikanów w latach 1254-1263. Zob. T. Jurek, A. Kozak, Pozostałości rejestru kancelarii biskupa wrocławskiego Jana Romki (1292-1301) na skrawkach makulatury przypadkiem zachowane, w: Ecclesia, regnum, fontes. Studia z dziejów średniowiecza, Warszawa 2014, s. 346-359.

⁸ Por. jednak K.K. Figaszevska, Fragmenty rękopisów średniowiecznych, s. 106-110, gdzie wstępne omówienie wyników prac nad fragmentami średniowiecznymi z Archiwum Państwowego w Szczecinie (zinwentaryzowanie 709 fragmentów rękopiśmiennych wykorzystanych jako oprawy oraz elementy przybyszowe w nowożytnych jednostkach archiwalnych); ostatnio na fragmenty rękopisów w oprawach ksiąg miejskich proszowickich, choć niestety bez próby bliższej ich identyfikacji, zwracał uwagę K. Nabiliaek, Księgi miejskie Proszowice z XV-XVIII w. Studium kodykologiczne, Archeion 120, 2019, s. 283-332, zwłaszcza s. 305-306.

przygotowania Katalogu ksiąg miejskich na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w dobie jagiellońskiej do 1600 r. w archiwach krajowych i zagranicznych, kierowany przez Zdzisława Nogę⁹. Przy tej sposobności, obok wypełnienia zestandaryzowanego dla wszystkich regionalnych kwerendzistów formularza, w Poznaniu udało się dodatkowo wstępnie zinwentaryzować szereg jednostek archiwalnych zawierających makulaturę rękopiśmienną i drukowaną. Pamiętać przy tym trzeba, że badania objęły nie całe zespoły akt miejskich czy cechowych z poznańskiego archiwum, lecz tylko te księgi, które zawierały wpisy wytworzone właśnie do wspomnianego 1600 r. Daleka od ukończenia jest w tej chwili także kwerenda w obszernym zespole Akta miasta Poznania¹⁰. Pomimo tego udało się wyróżnić już 66 jednostek archiwalnych zawierających różnego rodzaju fragmenty rękopiśmienne i drukowane. Są to (dla oszczędności miejsca bliższe informacje podajemy tylko o wybranych fragmentach): AmChodzież, I 4; Cechy miasta Dolsk (pow. śremski), 2¹¹; AmKalisz, I 7, I 54, I 55, I 56; AmKleczew (pow. koniński), I 1 (późnośredniowieczny tekst hebrajski – fragment Talmudu Babilońskiego¹²); AmKobylin (pow. krotoszyński), I 20 (makulatura drukowana – szczątki inkunabułu¹³); AmKoło, I 4 (nienotowany w bibliografiach druk z początku XVI w.¹⁴); AmKopanica (pow. wolsztyński), I 14; AmKostrzyn (pow. średzki), I 8; AmKościan, I 116, I 136 (makulatura drukarska), AmKrzywiń (pow. kościański), I 33, I 35, I 59, I 60 (zob. niżej), I 63, AmPleszew, I 10 (paski z rejestrem kancelaryjnym¹⁵), AmPoniec (pow. gostyński), I 18, I 20, I 38;

⁹ Zob. przyp. gwiazdkowy na początku tekstu.

¹⁰ Zagadnienie makulatury pergaminowej wykorzystanej przy oprawianiu wczesnonowoczesnych poznańskich ksiąg miejskich poruszył już M. Bartoszak, XVI-wieczne oprawy ksiąg rady miasta Poznania, referat na III Ogólnopolskiej Konferencji Oprawoznaczej. „Zbiory polskie” (Toruń, 13-14 grudnia 2018 r., program sesji: <<http://zbiorypolskie.umk.pl/>> [dostęp: 12.10.2022]), ale tekst tego wystąpienia nie został niestety opublikowany. Por. też M. Burbianka, Oprawy wrocławskich ksiąg miejskich w XVI wieku, Roczniki Biblioteczne 1, 1957, s. 31-65 oraz Z. Górski, Materiał pisarski i oprawy ksiąg miejskich sądowych Starej Warszawy, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 16, 1980, nr 114, s. 117-132, gdzie jednak nie podjęto zagadnienia ewentualnie wykorzystanej makulatury introligatorskiej.

¹¹ Zob. też założone już w XVII w. księgi o sygnaturach AmDolsk (pow. śremski) I 6 i I 17, które zostały oprawione w makulaturowe karty pergaminowe (w przypadku jednostki I 6 pochodzą one z późnośredniowiecznego antyfonarza).

¹² Księga ławnicza z lat 1593-1614. Przednia część oprawy z makulaturowej karty pergaminowej (tylna zaginęła) została zapisana kursywą aszkenazyjską z terenu dzisiejszych Niemiec, którą ostrożnie można datować na koniec XIV w. Zawiera ona wycinek z Talmudu Babilońskiego, a dokładniej fragment traktatu poświęconego Szabatowi: rozdziały 38b (od wersetu czwartego, ט) do 39a (do wersetu drugiego, ב). Za konsultację i identyfikację dziękujemy Mikołajowi Wojciechowskiemu z Katedry Judaistyki Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹³ Księga radziecka z lat 1537-1561 wraz zapisami przyjęć do prawa miejskiego z lat 1539-1564. Wyklejkę stanowi fragment inkunabułu: Conradus Summenhart, Opus septipartitum de contractibus, Hagenau: H. Gran pro I. Rynman, 13 X 1500, 2°, k. sygn. K₃r, zob. <<http://gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/M44538.htm>> [dostęp: 13.10.2022].

¹⁴ Księga ławnicza z lat 1573-1578. Wyklejki tylną i przednią stanowią fragmenty druku, który identyfikujemy jako: Ordinarius ecclesiae Gnesnensis (Directorium Gnesnense), [?Kraków: Jan Haller, 1506-1517, 2°], dwie karty.

¹⁵ Zob. wyżej, przyp. 7.

AmPoznań, I 112, I 113, I 114 (oprawa wykonana z dokumentu kościelnych sędziów polubownych z początku XVI w.), I 115 (oprawa z wielkoformatowego dokumentu-ogłoszenia drukowanego na pergaminie, datowanego na 1529 r.¹⁶), I 116, I 118, I 121 (bullia papieża Pawła III z 1544 r.), I 122, I 123, I 124, I 125, I 126, I 127, I 140, I 145, I 150 (martyrologium – fragment żywota św. Apolinarego, XIII w.), I 151, I 153, I 154, I 155, I 156, I 158 (szesnastowieczny dokument margrabiego Jerzego Fryderyka Hohenzollerna), I 162 (dokument rady miasta Poznań z końca XVI w.), I 325, I 326, I 327, I 328, I 329, I 336; Akta jurydyk miasta Poznania, Jur. 1 (księga jurydyki Rybaki); AmRydzyń (pow. leszczyński), I 40, I 43; AmSłupca, I 12, I 13, I 14, I 15, I 22; AmŚroda, I 30; AmTurek, I 11, I 13, I 14, I 15; AmWągrowiec, I 13 (resztki makulatury drukowanej); wreszcie Cechy miasta Wągrowiec 37¹⁷. Omawiane fragmenty wykorzystane zostały przeważnie jako oprawy (karty pergaminowe), rzadziej w roli wyklejek (tu występuje makulatura papierowa) i pasków umacniających szwy (ponownie pergamin). Od strony treści, z nielicznymi wyjątkami (przeważnie zaznaczonymi wyżej), dominują zdezaktualizowane teksty liturgiczne i teologiczne zastępowane często przez lepsze (czytelniejsze, dokładniejsze etc.) edycje drukowane¹⁸.

Na tle przejranych w toku kwerendy zespołów wyróżniają się Akta miasta Krzywiń. Zwraca tu uwagę nie tylko liczba zachowanych staropolskich ksiąg wpisów, ale też i powszechność wykorzystania średniowiecznej makulatury przy ich oprawianiu. Co ważne, mówimy tu nie o dokumentacji wielkiej metropolii, której mieszkańcy posiadali rozbudowane kontakty rodzinne, handlowe i intelektualne, ale średniej wielkości (i to tylko w wielkopolskiej skali) miasta. Krzywiń na przełomie średnio-

¹⁶ Księga radziecka z lat 1532-1533 (brudnopis). Miasto Augsburg do miasta Poznań z zaproszeniem na zawody kusznicze (język niemiecki, adres i data dopisane ręcznie). Niniejszy list można zaliczyć do dobrze znanej w krajach niemieckojęzycznych kategorii tzw. Schützenbriefe, zob. <<https://gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/SCHUTZE.htm>> [dostęp: 13.10.2022], gdzie wyliczenie inkunabułowich „listów strzeleckich”. Brak niestety takiego zestawienia dla XVI w.

¹⁷ Por. baza danych sieci archiwów państwowych Szukaj w Archiwach, <<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl>> [dostęp: 24.10.2022], gdzie jedynie w przypadku 16 z wymienionych jednostek zwrócono uwagę na fakt użycia przy oprawie makulatury introligatorskiej (Cechy miasta Dolsk [pow. śremski], 2; AmKopanica [pow. wolsztyński], I 14; AmKrzywiń [pow. kościański] I 35, I 59, I 63, AmPoznań, I 114 – I 116, I 121, I 140, I 150, I 158, I 162, I 328; AmTurek, I 11; Cechy miasta Wągrowiec, 37). Odnotowywane na stronie informacje są przeważnie bardzo ogólne („oprawa pergaminowa z mszału”, „księga oprawna w dokument pergaminowy”) i skupiają się na materiale, z jakiego wykonano oprawę, nie dotyczą zaś innych elementów przybyszowych (w kartach ochronnych, paskach umacniających szwy, wyklejkach).

¹⁸ Można także zauważyć, że makulatura pergaminowa stosunkowo często odnajdywana jest w księgach ośrodków należących w epoce staropolskiej do różnych instytucji kościelnych – w XV w. miasta duchowne stanowiły w Wielkopolsce 17% ogółu (zob. M. Słóń, *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 77, 2016, s. 108), podczas gdy ich udział w naszym zbiorze wynosi już 26% całości (elementy przybyszowe występują w księgach 19 miast, z czego 5 – Dolsk, Kostrzyn, Krzywiń, Słupca i Wągrowiec – to ośrodki kościelne). Wynikać to może zarówno z lepszego stopnia zachowania archiwów tych miast, jak i łatwiejszego dostępu zamawiających oprawy do makulatury introligatorskiej. Kwestia ta wymaga odrębnego opracowania.

wieczu i nowożytności zaliczano do III kategorii podatkowej, odbywały się tu dwa jarmarki, a w 1631 r. było 18 domów wielkich i szynkujących oraz 134 pozostałe, co pozwala szacować liczbę mieszkańców na 600-750 osób¹⁹. Miasto to, co ma pewne znaczenie w kontekście dalszych rozważań, należało od zarania swoich dziejów do posiadającego co najmniej dwunastowieczną metrykę opactwa benedyktynów w Lubiniu²⁰. Wspomniany zespół archiwalny liczy sobie obecnie 76 jednostek (w tym oryginały przywilejów miejskich, transumpty i kopie dokumentów, ekstrakty, kwity rachunkowe, kopiariusz spraw procesowych), z czego aż 33 to księgi miejskie lub ich fragmenty (analizujemy tu już nie tylko księgi do 1600 r., ale całość zbioru)²¹. Warto przy tej okazji nadmienić, że Krzywiń jest jednym z nielicznych mniejszych polskich miast, gdzie zachowały się księgi wpisów zapoczątkowane jeszcze w XV w.²² Elementy przybyszowe w zespole występują w dwunastu rękopisach (w tym w czterech sprzed 1600 r.), w dziesięciu: (sygn. I 33, I 35, I 38, I 39, I 42, I 43 – fragment łacińskiego dzieła Ksenofonta *Memorabilia* w łacińskim tłumaczeniu Bessariona²³, I 59 – tu na jednym z pasków umacniających szycie składki zauważyć

¹⁹ Średniowieczne i wczesnonowożytne dzieje miasta omawiają: A. H a n y Ź, Krzywiń w wiekach średnich, *Roczniki Historyczne* 6, 1930, 76-109; K. G ó r s k a - G o ł a s k a, Krzywiń, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. II, Wrocław 1988 – Poznań 1992, s. 496-516. Zob. też M. B o g u c k a, H. S a m s o n o w i c z, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986, s. 110 (miasto ma wystawić 10 piechurów na wyprawę malborską w 1458 r.), 115 (kategoria podatkowa). Rejestr podymnego z 1631 r.: Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, rkps 334/II, k. 28v. W 1793 r. miasto miało już tylko 419 mieszkańców (J. W ą s i c k i, *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*, Poznań 1962, s. 193-196).

²⁰ Z. P e r z a n o w s k i, Opactwo benedyktyńskie w Lubiniu. Studia nad fundacją i rozwojem uposażenia w średniowieczu, Wrocław 1978, s. 119-120; K. G ó r s k a - G o ł a s k a, Lubiąż – opactwo, w: *Słownik* (jak w przyp. 15), s. 633-655.

²¹ APP, AmKrzywiń (pow. kościański), sygn. 53/4313/0 (inwentarz w portalu Szukaj w Archiwach: <<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/19639>> [dostęp: 11.10.2022]). Zob. też A. W a r s c h a u e r, Die städtischen Archive in der Provinz Posen, Leipzig 1901, s. 110-113 (ogólna charakterystyka zespołu). Do pozostałości miejskiego archiwum należy doliczyć dwie karty z akt ławniczych spisane w latach 1498 i 1503, dołączone obecnie do dissolutów z zespołu APP, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu, Poznań Gr. 1803, k. 511 i 512; we właściwym ciągu ksiąg ławniczych Krzywinia brakuje obecnie zapisów z lat 1497-1511.

²² APP, AmKrzywiń (pow. kościański), I 33 (księga radziecka prowadzona od 1468 r.) i I 59 (ławnicza, regularne zapisy od 1467 r.); zob. też A. W a r s c h a u e r, Die mittelalterlichen Stadtbücher der Provinz Posen, *Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen* 11, 1896, s. 363-373, gdzie dokładny opis obu manuskryptów. Piętnastowieczne księgi wpisów zachowały się dla mniej niż 50 miast polskich II-IV kategorii podatkowej. W Wielkopolsce są to jedynie Borek, Koło, Kórnik (jedna karta), Krzywiń, Pleszew i Poniec (H. S a m s o n o w i c z, Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce, w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Poznań 1997, s. 478-479, z licznymi nieścisłościami).

²³ Jako oprawę wykorzystano tu zapisane kaligraficzną minuskułą humanistyczną pergaminowe bifolium z fragmentem dzieła Ksenofonta *Memorabilia* (wspomnienia o Sokratesie, znane początkowo pt. *De dictis et factis Socratis*) w przekładzie łacińskim autorstwa kardynała Bessariona (zm. 1472), zob. D. M a r s h, Xenophon, w: *Catalogus translationum et commentariorum. Mediaeval and Renaissance Latin translations and commentaries: annotated*

można neумы sanktgalleńskie z XII w., I 60, I 63, I 64) jest to makulatura pergaminowa, w dwóch dalszych – papierowa (I 66 i I 67 – dziełko siedemnastowiecznego kaznodziei, Tomasza Młodzianowskiego²⁴). Choć i tu dominują późnośredniowieczne teksty liturgiczne, to pojawiło się też kilka wyjątków²⁵.

Na bliższe omówienie w naszej opinii zasługują przede wszystkim elementy przybyszowe²⁶ z banalnej w swojej treści krzywińskiej księgi ławniczej z lat 1512-1580²⁷. Jest to rękopis papierowy formatu *in quarto*, liczący sobie 386 stron (według współczesnej paginacji obejmującej również interesujące nas niżej makulaturowe karty ochronne). Posiada on oryginalną późnogotycką oprawę²⁸, wykonaną w niezidentyfikowanym, lokalnym wielkopolskim warsztacie introligatorskim. Cały kodeks, a więc blok niezapisanych, zszytych ze sobą składek oraz oprawa razem z kartami ochronnymi, został przygotowany jeszcze przed rozpoczęciem wnoszenia do niego zapisów krzywińskiej ławy. Świadczy o tym dobitnie notka umieszczona na stronie *verso* przedniej karty ochronnej (s. 2), będąca streszczeniem testamentu mieszczanina Bartłomieja Trzęsibrody – podyktował on swoją ostatnią wolę w 1507 r., lecz akt ten wpisano do księgi ławniczej dopiero ok. 1513 r.; naszą notkę sporządzoną tą samą ręką, co kopia testamentu. Dodać tu trzeba, że w zbiorach Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie znajduje klocek introligatorski – zawierający inkunabuł, a także druk z 1501 r.²⁹ –

lists and guides, t. VII, Washington 1992, s. 166-168. Wydaje się, że pergaminowy kodeks, z którego pochodził opisywany fragment, był wyrobem ekskluzywnym, spisany w Italii (może Florencji, na co może wskazywać pismo) w drugiej połowie XV w. Mógł powstać na specjalne zlecenie możnego humanisty wyraźnie zainteresowanego kolekcjonowaniem bieżących przekładów tekstów autorów greckich. Zagadką pozostanie droga, jaką ów kodeks przebył, aby jego część posłużyła później za oprawę księgi radzieckiej Krzywina z lat 1678-1685 (zob. niżej, il. 5).

²⁴ Księga ławnicza z lat 1690-1774 i księga podatkowa z lat 1676-1773. W obu rękopisach jako wypełnienie oprawy wykorzystano fragmenty starodruęcznej edycji dzieła Tomasza Młodzianowskiego (zm. 1686), Kazania i Homilie na niedziele doroczne, Poznań: drukarnia jezuitów, 1681, 4°.

²⁵ Por. bazę Szukaj w Archiwach, <<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/19639>> [dostęp: 24.10. 2022], gdzie odnotowano fakt wykonania z makulatury pergaminowej opraw w jednostkach o sygn. I 35, I 38, I 42, I 43 („oprawa – kartki z jakiegoś dzieła hagiograficznego”), I 59, I 63. Ponownie pominięto, zapewne zgodnie z instrukcją sporządzania inwentarza, inne elementy przybyszowe.

²⁶ Syntetyczny opis katalogowy znaleziska w Aneksie.

²⁷ APP, AmKrzywiń (pow. kościański), I 60. W księdze odnotowywano sprawy niesporne (przeniesienia własności nieruchomości, kwitacje, oprawy posagów i wian, działy majątkowe) zeznawane przed ławą, umieszczano tu też wpisy ugód (sprawy majątkowe, ale też i za głowę) oraz testamenty.

²⁸ Niefazowana deska dębowa, obciągnięta brązową bydlęcą skórą; blok szyty na dwa podwójne zwięzy skórzane; zapięcie mosiężno-skórzane (utracony pasek z zaczepem). Dekorację górnej i dolnej okładziny wykonano tak samo ślepym wyciskiem: strychulcem i tłokami, które tworzą kompozycję ramową ze zwierciadłem wypełnionym motywem palmetowo-arkadowym, rozetkami, rombami z wyobrażeniem jednorożca i odciskami okrągłego stempla z przedstawieniem pelikana (il. 1 u dołu oraz il. 2)

²⁹ Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, BK Inc. 411 a-b adl, zawiera: Petrus Comestor, Historia scholastica, Strassburg: [G. Husner], 15 VII 1500, 2°; współoprawny z: Paulus Wann, Quadragesimale, Hagenau: H. Gran, J. Rynman, 22 XI 1501, 2°. Za przesłanie roboczych

który chroni niemal identyczna w wykonaniu i zdobieniu oprawa (il. 1)³⁰. O powstaniu tego woluminu można powiedzieć tylko tyle, że jego właścicielem w 1538 r. był Stanisław zwany *Cracovitanus* z Kościana³¹.

Interesujące nas fragmenty „krzywińskie” to dwa pergaminowe arkusze pełniące rolę kart ochronnych, zabezpieczających niecałkowicie blok księgi ławniczej przed uszkodzeniem (il. 2)³². Co interesujące, jest to jedyny wśród wszystkich rękopisów przejranych w opisywanej wyżej kwerendzie przypadek zastosowania pergaminowych kart ochronnych. Karty otrzymały współczesną paginację ołówkową – kolejno s. 1-2 (il. 3, gdzie s. 1) i 385-386 (il. 4, gdzie s. 386). Pochodzą one z tej samej „jednostki rękopiśmiennej” (jednego kodeksu): obydwie zapisano jednolitym pismem i zawierają ten sam przekaz tekstu Reguły pasterskiej autorstwa papieża Grzegorza Wielkiego. *Regula pastoralis* (*Pastorale*, *Cura pastoralis*) była rodzajem podręcznika dla duszpasterzy, zawierającym zbiór zasad, którymi winni się kierować przede wszystkim biskupi. Według jednego z wydawców Reguły, Bruno Judica, dzieło zostało napisane przez Grzegorza Wielkiego na początku pontyfikatu, między wrześniem 590 a lutym 591 r.³³ Reguła cieszyła się dużą popularnością tak za życia autora, jak i w późniejszych wiekach. Bywa nazywana jedną z najbardziej wpływowych ksiąg średniowiecza³⁴. Hinkmar z Reims przekazał, że podług zwyczaju biskupi otrzymywali Regułę w momencie sakry³⁵, księga ta była także jednym z biskupich atrybutów³⁶. Do tego dzieła wracano również w XI w., w okresie tzw. reformy gregoriańskiej³⁷. Do dziś zachowało się blisko 800 rękopisów Reguły (liczba ta z pewnością nie jest pełna – internetowe bazy danych, integrujące rozproszone dotychczas dane o średniowiecznym zasobie rękopisów, dopiero się rozwijają). Liczba ta świadczy o znaczeniu i wielkiej popularności Reguły przez całe

fotografii tego zabytku jak i informacje o oprawie zechcą przyjąć podziękowania dr Michał Muraszko z Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie i dr Radosław Franczak z Muzeum Śremskiego.

³⁰ Przerys zdobień oprawy tego inkunabułu znajduje się w spuściźnie ks. Leona Formanowicza (Gniezno, Archiwum Archidiecezjalnym, teczka nr 8, zatytułowana: „Biblioteka Kapitulna. Oprawy XV i XVI w. R. 1935 X. L[eon] F[ormanowicz]”, bez sygnatury oraz paginacji). O kolekcji tej zob. M. Macioszek, Informacje o materiałach do badań nad oprawami książkowymi w spuściźnie ks. Leona Formanowicza w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, *Przegląd Archiwalno-Historyczny* 2, 2015, s. 95-98.

³¹ J. Wojtkowski, Rekonstrukcja drugiego zeszytu katalogu inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie księdza Leona Formanowicza, *Lublin* 1969, nr 430.

³² Karty ochronne osłaniają blok na całą wysokość, na szerokość sięgają jednak 2/3 pierwszej i ostatniej karty.

³³ B. Judic, Introduction, w: Grègoire le Grand, *Règle Pastorale*, t. I-II, wyd. B. Judic, F. Rommel, C. Morel, Paris 1992 (*Sources Chrétiennes*, t. 381-382), s. 21-22.

³⁴ R.W. Clement, *A Handlist of Manuscripts Containing Gregory's Regula Pastoralis*, *Manuscripta* 28, 1984, s. 33.

³⁵ M. Starowieyski, Wstęp, w: Grzegorz Wielki, *Księga reguły pasterskiej*, opr. ks. M. Starowieyski, tłum. E. Szwarcenberg-Czerny, Kraków 2003, s. 28-29.

³⁶ Z rękopisem Reguły w rękę przedstawiono Ottona z Bambergu na karcie egzemplarza, a także, Reguły pasterskiej (A. Gieysztor, *Bamberg a Polska w XI i XII wieku*, *Studia Źródłoznawcze* 15, 1970, s. 71-83, zwłaszcza s. 75-83 i ryc. 2).

³⁷ B. Judic, Introduction, s. 101.

średniowiecze³⁸. Dzieło składa się z czterech nierównych części. Krótkie księgi I i II Grzegorz poświęcił rozważaniom o przygotowaniu do kapłaństwa i uwagom o tym, by kapłani żyli zgodnie z głoszoną nauką. Najdłuższa jest księga III, która stanowi większość tekstu. W jej czterdziestu rozdziałach Grzegorz opisał kategorie ludzi, do jakich kaznodzieja mógłby przemawiać, oraz sposoby, jakimi powinno się nauczać wyróżnione typy odbiorców. Ostatnia, najkrótsza księga IV poświęcona jest cnocie pokory.

Na pierwszej z interesujących nas kart pergaminowych (s. 1-2 archiwalnej paginacji) znajdują się końcowy tekst rozdziału 7 z księgi II Reguły³⁹ (zatytułowanego w polskim tłumaczeniu: „Aby pasterz wśród swych zajęć zewnętrznych nie zaniedbywał swego życia wewnętrznego, a dbając o nie – nie zaniechał troski o sprawy wewnętrzne”⁴⁰), a także początkowy fragment rozdziału 8⁴¹ („Aby pasterz nie starał się swą gorliwością przypodobać ludziom, miał jednak na uwadze to, w czym im się powinien podobać”⁴²). Na drugiej karcie (s. 385-386 archiwalnej paginacji) zidentyfikowaliśmy spory fragment rozdziału 9 z III księgi⁴³: „Inaczej należy pouczać niecierpliwych, a inaczej cierpliwych”⁴⁴.

Wskazane tu informacje nie tylko identyfikują konkretnie znalezisko. Dzięki nim można dokonać zestawienia objętości odnalezionego rękopiśmiennego tekstu w stosunku do drukowanego wydania. Zabieg ten wskazuje, że brakuje 32 stron współczesnej edycji, czyli tyle, ile wypełniłoby około 8 kart manuskryptu. To prowadzi do wniosku, że zachowane dwie karty najpewniej pierwotnie stanowiły całość w postaci pergaminowego bifolium będącego zewnętrznym arkuszem kwinternu (a więc obejmowało dwie skrajne karty składki zawierającej łącznie pięć arkuszy, czyli dziesięć kart). Pergamin, na którym spisano tekst, jest typu północnego. Jest stosunkowo sztywny, z dobrze rozpoznawalnymi stronami licową (z włosiem) i mizdrową. Pierwsza strona (*recto*) bifolium jest stroną licową, zakładać więc można, że kolejne arkusze ułożone były zgodnie z tzw. regułą Gregory’ego – stykały się tymi samymi stronami pergaminu⁴⁵.

³⁸ Zob. baza danych Mirabile. Archivio digitale della cultura medievale: <<https://www.mirabileweb.it/title/regula-pastoralis-title/2179>> [dostęp: 17.10.2022], gdzie wyliczenie i podstawowe informacje o rozpoznanych 796 manuskryptach. Dane z niniejszej bazy wykorzystują m.in. twórcy katalogu: Bibliotheca Gregorii Magni manuscripta. Censimento dei manoscritti di Gregorio Magno e della sua fortuna (epitomi, florilegi, agiografie, liturgia), t. I-IV, Firenze 2015-2021. Jeszcze w 1984 r. R.W. Clement, A Handlist, s. 36-44, znał „jedynie” 500 zachowanych kopii, co pokazuje z jednej strony na postęp prac inwentaryzacyjno-katalogowych, a z drugiej lepszą integrację gromadzonych przez różne instytucje danych. Z pewnością lista rękopisów nie jest jeszcze pełna.

³⁹ Fragment obejmujący następującą treść: *facile germinat quando – – ne oculos claudant* (Grègoire le Grand, Règle Pastorale, II 7. 124-175).

⁴⁰ Przekład E. Szwarzenberg-Czerny, zob. Grzegorz Wielki, Księga reguły pasterskiej, s. 96.

⁴¹ Fragment obejmujący następującą treść: *Ne placere rector suo studio – – ueritatis trahant, non ut se*, (Grègoire le Grand, Règle Pastorale, II 8. 1-61).

⁴² Grzegorz Wielki, Księga reguły pasterskiej, s. 102.

⁴³ Fragment obejmujący następującą treść: *patiens arrogante. Quia uidelicet elegit – – uel iniuriarum iacula* (Grègoire le Grand, Règle Pastorale, III 9. 31-145).

⁴⁴ Grzegorz Wielki, Księga reguły pasterskiej, s. 135.

⁴⁵ Jak czytać rękopis średniowieczny, red. P. Géhin, Warszawa 2008, s. 60.

Liniowanie pergaminu wykonano suchym rylcem, wedle wcześniej sporządzonych nakłuć, w sposób charakterystyczny dla praktyk znanych z X-XII w.⁴⁶ W ten sposób wyznaczono jedną kolumnę, dzieloną na 42 poziome linie pod zapis, ograniczoną pojedynczymi pionowymi liniami wyjustowania. Na tak przygotowane karty naniesiono pismo⁴⁷, które ze względu na wygląd ogólny określić można mianem przejściowego między minuskułą karolińską a pismem gotyckim. Niewątpliwie pochodzi ono z początku tzw. „długiego wieku XII”, rozciąganego przez paleografów orientacyjnie na lata 1075-1225⁴⁸.

Pismo ręki głównej naszego tekstu Reguły jest lekko pochylone w prawo, sprawia wrażenie pospiesznego i niezbyt starannego. Jest jednak dziełem doświadczonego skryby. Kopista ten często skracał wyrazy, średnio 4-5 razy na wiersz. Zastosowany system skrótów jest typowy dla ówczesnych zwyczajów (cała gama nadpisanych poziomych kresiek dla sygnalizacji ściągnięć, znaki specjalne na *ur* = 2, *us* = 9 lub ;). Można jedynie odnotować sposoby skracania słów takich jak *igitur* = *gⁱ*, *qui* = *qⁱ* oraz *sed* = *r*;

Poza rubrykacjami (dodanymi inną ręką, o czym niżej) i drobnym inicjałem *I[nteR]* (s. 1, wers 3 od dołu), wrysowanym ręką głównego kopisty, nie ma innych zdobień. Inicjał wyróżnia początek treści 8 rozdziału. Taką też funkcję w tym słowie pełni duża końcowa litera *R*⁴⁹ (inne majuskuły tak w sposobie zapisu, jak i położeniu nie odbiegają od norm).

W warstwie minuskuł wyraźną cechą charakterystyczną pisma jest załamywanie łuków takich liter jak *b*, *h*, *m*, *n* oraz rozszerzanie górnych części lasek liter wysokich

⁴⁶ Otwory zachowane są tuż przy zewnętrznych krawędziach arkusza pergaminowego (nakłucia mają nieregularny, wydłużony kształt, wykonano je zapewne czubkiem noża, rząd nakłuć nie tworzy zaś prostej linii). Zob. L. W. J o n e s, Where are the Prickings?, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 75, 1944, s. 71-86, zwłaszcza s. 84-85; także Jak czytać rękopis, s. 70-73, gdzie dalsza literatura. Nie zachowały się natomiast otwory mające ułatwić wyznaczenie widocznych pojedynczych pionowych linii justowania – przycięte przez introligatora w momencie oprawiania księgi łańcuchowej.

⁴⁷ Kopista, zgodnie z praktyką dominującą do pierwszych dekad XIII w. wykorzystał pod zapis pierwszą wyznaczoną linię (czyli „above top line”), zob. N. R. K e r, From „above top line” to „below top line”: a Change into Scribal Practice, Celtica 5, 1960, s. 13-16; A. D e r o l e z, The Palaeography of Gothic Manuscript Books: from the Twelfth to the Early Sixteenth Century, Cambridge 2012, s. 39.

⁴⁸ W opracowaniach poświęconych dawnej książce rękopiśmiennej spotyka się różne określenia: pismo romańskie (minuskuła romańska), pregotyckie, protogotyckie, „carolinogothica” (tematykę omawia ostatnio szczegółowo E. K w a k k e l, Book Script, w: The European Book in the Twelfth Century, Cambridge 2018, s. 26-27 (tam też odniesienia do dalszej literatury); zob. też t e n ż e, Biting, Kissing and the Treatment of Feet: The Transitional Script of the Long Twelfth Century, w: Turning Over a New Leaf. Change an Development in the Medieval Book, Leiden 2012, s. 85. Ponadto zob. A. P e t r u c c i, Censimento dei codici dei secoli XI-XII. Istruzioni per la datazione, Studi Medievali, ser. 3, 9, 1968, z. 2, s. 1115-1195; B. B i s c h o f f, Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters, Berlin 1979, s. 152-162; A. D e r o l e z, The Palaeography, s. 56 n.; W. S e m k o w i c z, Paleografia łacińska, wyd. 2, Kraków 2011, s. 257 n.; A. G i e y s z t o r, Zarys dziejów pisma łacińskiego, wyd. 2, Warszawa 2009, s. 116-118.

⁴⁹ Zob. A. D e r o l e z, The Palaeography, s. 63, fot. 38.

(*b, d, k, l*) czy zamknięta dolna pętelka litery *g*. Innym zwyczajem pisarskim, niespotykanym w minuskule karolińskiej, jest stosowanie podwójnego zapisu samogłosek *ii* na końcach wyrazów w formie *ij*, zaopatrzonych w kreski (np. s. 1, wers 7 od góry: *subsidiij*; s. 386, wers 1 od dołu: *odij*). Warto zwrócić też uwagę na charakterystyczny sposób zapisu ligatur *ct* (np. s. 2, wers 1 od góry: *actibus*)⁵⁰, jak i obecność liter *k* oraz *z* (s. 1, wers 20: *Ezechielem*)⁵¹. Reszta zwyczajów pisarskich odpowiada dawnemu piśmu karolińskiemu. Nie ma tu uncjalnych, „okrągłych” *d* oraz *r*, a także „okrągłego” *s* na końcach wyrazów. Pewnym zaskoczeniem jest także brak popularnego w od XI do połowy XIII w. znaku & na oznaczenie *et*. Skryba nie łączył ze sobą następujących po sobie liter o zaokrąglonych kształtach, takich, jak *b, d* („okrągłe”), *h, p* oraz *e i o*. Nie ma również zbitek dwóch liter *bb / pp*. Według ostatnich ustaleń Erika Kwakkela (dokonanych na podstawie analizy ponad 340 datowanych rękopisów z okresu około 1075-1225) wymienione połączenia zaczęły pojawiać się dopiero w połowie XII w.⁵² Skryba „główny” stosował ponadto *ę* zamiast ligatury *ae*⁵³. Co istotne, kopista zasadniczego tekstu sporadycznie zapisywał takie litery, jak *s* czy *f*, przeciągając ich łaski poniżej wyznaczonej linii zapisu (zob. np. s. 386, wers 1 od dołu: *karitas*). To, jak wskazuje literatura przedmiotu, może być naleciałością praktyki związanej ze spisywaniem dokumentów⁵⁴.

Trzeba jeszcze wspomnieć o systemie interpunkcyjnym, który mimo iż jest ubogi, zasługuje na kilka słów komentarza. Kopista stosował pojedynczą kropkę dla oznaczenia pauzy i końca zdania oraz w interesujący sposób rozwiązywał zapis znaku zapytania. Jego forma graficzna oparta jest na neumie zwanej *quilisma* (zob. s. 385, wers 16, po słowie *uides*; s. 386, wers 8 po słowie *iusti*; wers 9 po słowie *patientia*). Ów drobny szczegół może mieć pewne znaczenie w ustaleniu lokalizacji powstania rękopisu⁵⁵, o czym niżej.

⁵⁰ Tamże, s. 66, fot. nr 58.

⁵¹ Por. M. Z i e m e r, *Datierung und Lokalisierung nach den Schreibformen von k und z im Althochdeutschen*, Breslau 1933.

⁵² E. K w a k k e l, *Bitting*, s. 96 n. oraz *Appendices*; t e n z e, *Book Script*, s. 33.

⁵³ Tzw. *e caudata*, czyli *ę*, nie jest tu dobrym datownikiem, gdyż taki sposób zapisu dyftongu był powszechny przez niemal cały wiek XII i zaczął zanikać dopiero pod koniec tego stulecia; por. częściowe ustalenia K. J a d z e w s k i e g o, *Litera e caudata w dokumentach. Przyczynek do dziejów ortografii i paleografii*, *Studia Źródłoznawcze* 23, 1978, s. 39-52, poczynione dla piśma dokumentowego (które jest zawsze ściśle datowane!) głównie śląskich cystersów.

⁵⁴ Była to praktyka spotykana w tzw. długim XII stuleciu przy kopiowaniu, ale także przy zapiskach marginalnych, glosach interlinearnych czy dla wyróżnienia partii tekstu, takich jak incipity, kolofony itp. (E. K w a k k e l, *Book Script*, s. 36-37, gdzie też odniesienia do literatury).

⁵⁵ Zob. J. V e z i n, *Le point d'interrogation, un élément de datation et de localisation des manuscrits. L'exemple de Saint-Denis au IXe Siècle*, *Scriptorium* 34, 1980, nr 2, s. 181-196; o wczesnych znakach interpunkcyjnych i ich relacji do notacji muzycznej zob. B. B i s c h o f f, *Paläographie*, s. 215; J. V e z i n, *La punctuation du VIIIe au XIIe siècle*, w: *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, Paris 1990, s. 439-442; L. T r e i t l e r, *Reading and Singing: On the Genesis of occidental Music-Writing*, *Early Music History* 4, 1984, s. 135-208; M.B. P a r k e s, *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Aldershot 1992, s. 36-38; P. S a e n g e r, *Space Between Words. The Origins of Silent*

Główny skryba nie zostawił zbyt wiele wolnej przestrzeni na rubryki. Nagłówek 8 rozdziału II księgi: *Ne placere rector suo studio hominibus appetat, sed tamen ad quid placere debeat, intendat* (s. 1, wers 4 od dołu), który ewidentnie naniesiono inną ręką, nie zmieścił się w pozostawionym miejscu i został przeniesiony na margines. Pismo rubrykatora to typowa późnokarolińska minuskuła, bardziej zaokrąglona niż pismo głównego kopisty (zwraca uwagę inaczej pisana ligatura *ct* w słowie *rector*).

Duża liczba skrótów (wyraźnie większa na s. 385-386, czyli pierwotnie ostatniej karcie składki) i ledwie zasygnalizowana przestrzeń na rubryki mogą wskazywać na to, że kopista chciał zmieścić jak najwięcej tekstu na wyznaczonej wcześniej, ograniczonej przestrzeni. Powodem mógł być sposób kopiowania, polegający na przepisywaniu z rozprutego na składki wzorca bezpośrednio na przygotowane składki, odpowiadające tym wzorcowym tak pod względem liczby kart, jak i linii wyznaczonych pod zapis. Praktyka ta przypomina późniejszy system pecjowy⁵⁶. Można zatem wnioskować, że manuskrypt, choć niezbyt starannie wykonany, powstał w dobrze zorganizowanym skryptorium, w którym prace nad powstaniem nawet niewielkich formatem kodeksów dzielono pomiędzy kilku kopistów oraz rubrykatora/rubrykatorów.

Gdzie i kiedy ów rękopis mógł powstać, z jakiego środowiska wywodził się skryba głównego tekstu? Pismo najbliższe temu z „krzywińskiego” fragmentu zidentyfikowaliśmy w kodeksie z Bibliothèque nationale de France (dalej cyt.: BNF) o sygnaturze Latin 9534, k. 1-73. Według danych zawartych w katalogu rękopisów datowanych BNF, tekst znajdujący się na tych kartach (*Enarrationes in Psalmos* św. Augustyna) został spisany najprawdopodobniej w latach 1051-1081, przypuszczalnie w skryptorium opactwa św. Willibrorda w Echternach pod Trewirem⁵⁷. Poza ogólnym podobieństwem duktu należy zwrócić uwagę na taki sam sposób zapisu znaku zapytania jak we fragmencie „krzywińskim” (zob. BNF, Lat. 9534, k. 2r, kol. A, wers 7 od dołu, po słowie *Unde*, i dalej liczne przykłady użycia tego znaku). Dodać trzeba, że *Punctus interrogativus* przybrał w obydwu porównywanych rękopisach kształt, jakim zapisywano neumę zwaną *quilisma* w skryptorium opactwa Echternach⁵⁸. Bardzo zbliżone pismo znajduje się również w BNF, Lat. 8912 (k. 228v)⁵⁹. Tym samym wydaje się, że odnalezione i zidentyfikowane przez nas fragmenty Reguły pasterskiej są pozostałością po rękopisie spisanym w końcu XI

Reading, Stanford 1997, s. 36 n.; C. Floros, *The Origins of Western Notation*, Frankfurt am Main 2011, s. 70-71; J. Grier, *Musical Notation in the West*, Cambridge 2021, s. 31-32.

⁵⁶ W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig 1896, s. 437-438.

⁵⁷ C. Samaran, R. Marichal, *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, t. III: Bibliothèque nationale. Fonds latin (Nos. 8001 à 18631), Paris 1975, s. 631. On-line dostępne są cyfrowe reprodukcje mikrofilmu kodeksu: <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90766769>> [dostęp: 05.10.2022], jak i fiszek katalogowych: <<https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc775348>> [dostęp: 05.10.2022].

⁵⁸ F.G. Lochner, La „notation d’Echternach” reconsidérée, *Revue belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap* 44, 1990, s. 41-55, tabl. I-II.

⁵⁹ Rękopis powstały w Echternach datowany jest na lata 1051-1081 (C. Samaran, R. Marichal, *Catalogue*, t. III, s. 97 i tabl. XX). Na k. 228v antyfony (*Antiphona de Sancta Maria*) z neumami oraz komentarz; według F.G. Lochnera, La „notation d’Echternach”, s. 55, tabl. I, teksty te dopisano w końcu XI w. Skan mikrofilmu kodeksu: <<https://gallica.bnf>

lub na początku XII w., prawdopodobnie przez skrybę wywodzącego się z ośrodka będącego pod wpływem prężnego skryptorium w Echternach. Trudniej odpowiedzieć na pytanie o miejsce, w którym rękopis mógł powstać (zważywszy mimo wszystko na mobilność kopistów). Omówiony wyżej sposób, w jaki manuskrypt kopiowano, może jednak sugerować, że było to jedno ze sprawnie funkcjonujących skryptoriów z terenów między Renem, Mozą i Mozalą.

Na zachowanych kartach widoczne są ślady intensywnej lektury. Najwcześniejsze pochodzą z czasu krótko po powstaniu rękopisu i są dziełem jednej ręki – to wpisane na marginesach identyfikacje cytatów z Pisma Świętego (s. 1 i 2, np. *In Epistola Petri, Ad Timotheum*). Kolejna ręka, pisząca wyraźnie ciemniejszym inkaustem, może w połowie XII w. naniósł liczne korekty i uzupełnienia, także na razurach⁶⁰. Wśród nich wyróżnić trzeba zastosowany system sygli literowych, którymi ów skrupulatny czytelnik oznaczył braki w tekście, po czym uzupełniał je na marginesie: *h* (= *h[ic deest]*, s. 385, wers 11 od góry), *d* (= *d[eeest]*, zob. s. 386, wers 10 od dołu)⁶¹. Porównanie tekstu przekazanego na naszych fragmentach z jedyną dotąd krytyczną edycją Reguły wskazuje, że tekst fragmentów „krzywińskich” na ogół jest zgodny z przekazem dwóch najstarszych świadectw, oznaczonych przez wydawców syglami T i E, różni się zaś od tekstu z rękopisu B⁶². Bliższa analiza naniesionych poprawek skłania do przypuszczeń, że najprawdopodobniej część wspomnianych uzupełnień to efekt skolacjonowania tekstu i poprawienia go według przekazu z innej rodziny rękopisów Reguły, różniącego się od podstawy, która była wzorcem wersji „krzywińskiej”. Oto wyraźny przykład: na s. 1 (wers 16 od dołu) jest słowo *designant*, zgodnie z lekcją w T i E, jednak zostało podkreślone przez korektora, który na marginesie wpisał: *expirunt*, zgodnie z alternatywną lekcją w B⁶³. Ogromna liczba zachowanych rękopisów Reguły nie daje niestety nadziei na rychłe, możliwe dobre ustalenie filiacji poszczególnych przekazów.

Trzecia zachowana warstwa „śladów użytkowania” pochodzi z XV w., co świadczy o tym, że z księgi korzystano jeszcze w późnym średniowieczu. Są to w sumie trzy poprawki (s. 1, wers 1-2 od góry: słowa *pietas predicantis*, wers 4 od góry: *interiora*).

fr/ark:/12148/btv1b10036440t?rk=42918;4> [dostęp 05.10.2022] i nota katalogowa: <<http://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc62441s>> [dostęp 05.10.2022].

⁶⁰ Pismo korektora, ze względu na niewielką próbkę, jest trudniejsze w analizie (korekty, co jasne, naniesione zostały jakiś czas po powstaniu manuskryptu). Pismo można także określić mianem przejściowego między karolińskim a gotyckim: litera *m* kreślona, choć niekonsekwentnie, z widocznymi charakterystycznymi zakrzywieniami w prawo dolnych części lasek (s. 386, wers 13 na razurze: *memoratur* – pierwsza litera, drugie *m* kreślone jest w manierze karolińskiej), w słowie *posterum* (s. 386, margines) litery *p* i *o* są wyraźnie oddzielone, zob. E. K w a k e l, Bitting, s. 90-92 oraz 98-99.

⁶¹ O dawnych znakach korektorskich zob. A. G i e y s z t o r, Zarzy, s. 155; pierwotne znaczenie tych znaków omawia E. S t e i n o v á, Notam superponere studui. The use of annotation symbols in the early Middle Ages, Turnhout 2019, s. 156-158.

⁶² Podajemy za Grégoire le Grand, Règle Pastorale, s. 112: T – Troyes, Bibliothèque municipale, sygn. 504, datowany na VI-VII w. (miejsce powstania: Rzym); E – Ivrea, Biblioteca Capitolare, sygn. 1(1), VII-VIII w. (miejsce powstania: Luxeuil); B – Paris BNF, sygn. Lat. 9561, VIII w. (miejsce powstania: Saint-Bertin?).

⁶³ Grégoire le Grand, Règle Pastorale, II 7. 162.

O czasie powstania tych korekt świadczy charakterystyczna grafia, a przede wszystkim konsekwentny zapis litery *i* (wewnątrz słów) z kropką. Rękopis w końcu XV w. był już zapewne mało czytelny (nie tylko ze względu na zatarcie pisma, ale również staroświecki, trudny do odcyfrowania przez ówczesnych dukt). Jednoczesne pojawienie się na rynku książki pierwszych drukowanych wydań Reguły (kolejne edycje ukazywały się od ok. 1470 r.⁶⁴) spowodowało, że kodeks (a może już jego resztki) oddano na makulaturę.

Jak wyżej wykazaliśmy, „krzywiński” fragment wykorzystany został w jakimś lokalnym, wielkopolskim warsztacie introligatorskim, pracującym także na zlecenie władz Krzywina, przypomnijmy – miasta, które było własnością opactwa benedyktynów z oddalonego o 6 km Lubinia. Okoliczności te nasuwają kilka pytań, na które nie mamy jednoznacznych odpowiedzi. Skąd u tegoż introligatora wzięła się składka z rękopisu z przełomu XI i XII w.? Czy dostarczyli ją przedstawiciele zlecniodawcy (władze lub pisarz miasta Krzywina)⁶⁵, a jeśli tak, to w jaki sposób oni weszli w jej posiadanie? Hipotetycznie można założyć, że do końca XV w. rękopis z Regułą mógł być częścią lubińskiego księgozbioru klasztornego, który stanowił znakomity rezerwuar pergaminowej makulatury (zwłaszcza tej o starszej metryce)⁶⁶. Czy przy klasztorze funkcjonował warsztat introligatorski? Dla przełomu XV i XVI w. odpowiedź nie jest jasna⁶⁷. Wiadomo natomiast, że w latach czterdziestych-sześćdziesiątych XVI w. serię kilkunastu manuskryptów spisanych przez lubińskiego mnicha, Tomasza

⁶⁴ Regułę wydano co najmniej dziesięciokrotnie w XV w., zob. Gesamtkatalog der Wiegendrucke, t. X, Stuttgart 2000, nr 11440-11449 (zob. też aktualizowaną o najnowsze ustalenia internetową bazę danych: <<https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/GREGPAP.htm#UbersichtRegulaPastoralis>> [dostęp: 10.10.2022]).

⁶⁵ Jest to prawdopodobne, gdyż np. introligatorzy pracujący dla poznańskich i gnieźnieńskich oficjałów oraz kanoników w początku XVI w. korzystali często z nieaktualnych dokumentów pergaminowych pochodzących z ich archiwum (np. R. F r a n c z a k, Superekslibriści dwóch renesansowych bibliofilów na oprawach inkunabułów z dawnej biblioteki benedyktynów w Lubiniu, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 110, 2018, s. 172, przyp. 30). Także dwie z wspomnianych wyżej ksiąg radzieckich Poznania (APP, AmPoznań, I 115, I 121) oprawione zostały w dokumenty z archiwum miejskiego (bullę papieską i augsburski Schützenbrief, których adresatem była poznańska rada). Por. też uwagi C. S o j e r, Fragmente, s. 543 (z odniesieniami do dalszej literatury), która zwraca uwagę, iż niewiele wiadomo o handlu makulaturą, na ogół jednak przyjmuje się, że materiały takie pozyskiwano na regionalnym rynku.

⁶⁶ Znakomity przykład stanowi tu Rocznik lubiński odkryty przez G.H. Pertza na wyklejce jednego ze starodruków pochodzącego z lubińskiej biblioteki klasztornej, zob. B. K ü r b i s, Wstęp. Spuścizna rocznikarska Wielkopolski, w: Monumenta Poloniae historica, series nova, t. VI, Warszawa 1962, s. XXVII-XL (okoliczności odkrycia, opis paleograficzny) oraz wklejka między s. 112 a 113, gdzie fotografie wyciągniętej makulatury.

⁶⁷ Zob. R. F r a n c z a k, Incunabula Monasterii Lubinensis. Studium historyczno-źródłoznawcze, Poznań 2021 (maszynopis pracy doktorskiej, obronionej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza), s. 192, gdzie w rozdziale pt. Identyfikacja warsztatów introligatorskich autor nie znajduje argumentów potwierdzających istnienia introligatorni przyklasztornej, nie zna też oprawy zdobionej w sposób analogiczny do tej z omawianej tu krzywińskiej księgi ławniczej. Podjęcie w przyszłości studiów nad lokalnymi warsztatami introligatorskimi wydaje się ważnym postulatem badawczym. Bliższa wiedza o ich działalności pozwoliłaby nam bowiem na „osadzenie” w pewniejszym poznawczo kontekście zarówno naszego znaleziska, jak i wielu dalszych.

Łysego ze Zbrudzewa, oprawiano poza klasztorem, i to nawet nie w Krzywiniu czy Kościanie, ale w Poznaniu⁶⁸.

Przywoływana wcześniej włoska baza danych Mirabile notuje 19 rękopisów Reguły znajdujących się obecnie w zbiorach polskich bibliotek⁶⁹. Nasze wstępne rozpoznanie wykazało, że liczba ta jest większa co najmniej o kilka pozycji⁷⁰. Większość to jednak stosunkowo późne kopie XIII-XV w. Można więc stwierdzić, że odnaleziony fragment jest drugim najstarszym przekazem Reguły w zbiorach polskich po bifolium datowanym na przełom VIII i IX w. przechowywanym w Bibliotece Narodowej⁷¹. Można też zauważyć, że opisywana tu niepozorna makulatura jest najstarszym obiektem przechowywanym w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu⁷².

Fragment Reguły pasterskiej Grzegorza Wielkiego odnaleziony (zidentyfikowany) w oprawie szesnastowiecznej księgi ławniczej wielkopolskiego Krzywinia, a spisany – jak wykazywaliśmy za pomocą argumentacji paleograficznej – co najmniej cztery stulecia wcześniej w dobrze zorganizowanym skrytorioium gdzieś między Renem, Mozlą i Mozą, jest nie tylko ciekawostką bibliologiczno-archiwalną. Pokazuje on przede wszystkim, jak wielki potencjał dla badań fragmentologicznych stanowią urzędowe księgi wpisów przechowywane w różnego typu archiwach. Nawet gdyby pojedyncze znalezisko uznać za przypadek, wskazać można liczne dalsze:

⁶⁸ Zob. J. R y ł, Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie. Rękopisy Zespołu Seminaryjnego, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 46, 1983, sygn. 1025-1040 oraz 1450-1452; wśród wymienionych są bardzo liczne rękopisy z informacjami o cenie oprawy, a zwłaszcza sygn. 1030, gdzie nota: *Introligatum 1547. Pozn[anie], sex gr. ab introligacione Tomas dedi mnych*. Co istotne, według informacji katalogowych, w oprawach niemal każdego z tych kodeksów znajdują się fragmenty rękopiśmiennej makulatury – ich analiza mogłaby przynieść odpowiedź na to, czy źródłem ich pochodzenia był lubiński klasztor („zleceniodawca”), czy „zasoby własne” warsztatu introligatorskiego.

⁶⁹ Zob.: <<https://www.mirabileweb.it/title/regula-pastoralis-title/2179>>, [dostęp: 17.10.2022]; R.W. C l e m e n t, A Handlist, s. 43, znał 10

⁷⁰ Ciągłe rozbudowywana baza Manuscripta.pl podaje kilka dalszych manuskryptów, nieodnotowanych przez bazę Mirabile, ani wcześniej przez R.W. C l e m e n t a, A Handlist, s. 43, zob. indeks: <<https://manuscripta.pl/indeksy/?alpha=G&tab=Codex%20titles&code=>> [dostęp: 14.10.2022]. Nasz dalszy sondaż oparty był o elektroniczne i drukowane (tam, gdzie zostały takowe opublikowane) katalogi ważniejszych bibliotek naukowych. Ze względu na marginalne znaczenie zagadnienia dla naszego tekstu, rezygnujemy tu z drobiazgowego zestawiania „polskich” przekazów Reguły.

⁷¹ C.J. M e w s, Two unnoticed manuscripts in Poland copied before 900: Regula Pastoralis in Anglo-Saxon Minuscule in Warsaw and an uncial New Testament in Cracow, Scriptorium 51, 1997, nr 2, s. 303-313; zob. też recenzję J. G r o m a d z k i e g o i J. S o s z y Ń s k i e g o, Scriptorium 54, 2000, nr 2, s. 342-343; Inwentarz rękopisów do połowy XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej, Warszawa 2012, sygn. Rps akc. 9396. Przekazów Reguły z X-XII w. nie notuje C.J. M e w s, Manuscripts in Polish libraries copied before 1200 and the expansion of Latin Christendom in the eleventh and twelfth centuries, Scriptorium 56, 2002, nr 1, s. 80-118, choć lista zestawiona przez tego autora jest niekompletna.

⁷² Za najstarszy dotychczas uchodził dokument fundacyjny klasztoru cystersów w Łeknie, zob. Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. I, [wyd. I. Zakrzewski], Poznań 1877, nr 18 (egzemplarz 1) oraz informacja na stronie internetowej APP: <<http://poznan.ap.gov.pl/zasob-2/zbilut/>> [dostęp: 15.10.2022].

tekst Memorabiliów Ksenofonta w renesansowym tłumaczeniu Bessariona (AmKrzywiń, I 43), szczątki inkunabułu (AmKobylin [pow. krotoszyński], I 20) oraz unikatowego, nie notowanego w bibliografiach druku z krakowskiej oficyny Jana Hallera (AmKolo, I 4), fragmenty Talmudu Babilońskiego (AmKleczew [pow. koniński], I 1) czy wreszcie zachowany niemal w całości rzadki druk ulotny (AmPoznań, I 115 – „list strzelecki”). Dowodzi to w naszym przekonaniu niezbicie, że badania makulaturowe („Makulaturforschung”) nie mogą pomijać archiwaliów. Przykład tekstu Ksenofonta z księgi miejskiej Krzywina z lat 1678-1685 wskazuje zaś dodatkowo, że w poszukiwaniu winny docelowo być prowadzone możliwie szeroko (bez stosowania ograniczeń chronologicznych, tj. „do 1600 r.”) i winny systematycznie objąć nawet całe zespoły akt staropolskich. Tak zakrojone badania przyniosą z pewnością jeszcze niejedno zaskakujące odkrycie.

Aneks

Opis katalogowy znaleziska

2 karty pergaminowe ochronne, paginacja archiwalna „ołówkiem” 1-2 i 385-386.

Gregorius I Magnus, papa, s.

Regula Pastoralis (Pastorale). Fragmenty użyte jako karty ochronne krzywińskiej księgi ławniczej z lat 1512-1580 (Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta miasta Krzywiń (pow. kościański), sygn. I 60).

Łac. XI/XII w.

Pergamin; 2 karty (marginesy nierówne, wys. 211-214x szer. ca142-145 mm).

1 kolumna tekstu (wys. 204x szer.104mm), 42 linie.

Pismo dwóch rąk. Tekst zasadniczy 1 ręką, rubryki 2 ręką; dopiski i liczne korekty dwóch rąk niewiele późniejszych (I poł. XII w.), poprawki ręką XV w.

Tekst (według edycji: Grègoire le Grand, Règle Pastorale, t. I-II, wyd. B. Judic, F. Rommel, C. Morel [Sources Chrétiennes, t. 381-382], Paris 1992).

Według paginacji s. 1-2:

II, 7. 124-175: *facile germinat quando – – ne oculos claudant*. II, 8. 1-61: *Ne placere rector suo studio – – ueritatis trahant, non ut se* |.

Według paginacji s. 385-386:

III, 9. 31-145: *patiens arrogante. Quia uidelicet elegit – – uel iniuriarum iacula* |.

BIBLIOGRAFIA

- Alexandrowicz S., Łuczyński J., Skrycki R., Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku, Warszawa 2017.
- Bibliotheca Gregorii Magni manuscripta. Censimento dei manoscritti di Gregorio Magno e della sua fortuna (epitomi, florilegi, agiografie, liturgia), t. I-IV, Firenze 2015-2021.
- Bischoff B., Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters, Berlin 1979.
- Bogucka M., Samsonowicz H., Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986.
- Buczek K., Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny, Wrocław 1963.

- Burbianka M., Oprawy wrocławskich ksiąg miejskich w XVI wieku, *Roczniki Biblioteczne* 1, 1957.
- Chlebus E., Elementy przybyszowe w oprawach późnogotyckich – formy, funkcje, terminologia, *Roczniki Biblioteczne* 61, 2017.
- Clement R.W., A Handlist of Manuscripts Containing Gregory's Regula Pastoralis, *Manuscripta* 28, 1984.
- Derolez A., *The Palaeography of Gothic Manuscript Books: from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge 2012.
- Figaszewska K.K., Fragmenty rękopisów średniowiecznych – stan badań i perspektywy badawcze. Średniowieczne fragmenty zachowane w Archiwum Państwowym w Szczecinie, *Studia Źródłoznawcze* 57, 2019.
- Floros C., *The Origins of Western Notation*, Frankfurt am Main 2011.
- Franczak R., *Incunabula Monasterii Lubinensis. Studium historyczno-źródłoznawcze*, Poznań 2021 (maszynopis pracy doktorskiej obronionej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza).
- Franczak R., Superekslibrisy dwóch renesansowych bibliofilów na oprawach inkunabułów z dawnej biblioteki benedyktynów w Lubiniu, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 110, 2018.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, t. X, Stuttgart 2000.
- Gieysztor A., Bamberg a Polska w XI i XII wieku, *Studia Źródłoznawcze* 15, 1970.
- Gieysztor A., *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 2009.
- Górska-Gołaska K., Krzywiń, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. II, Wrocław 1988 – Poznań 1992.
- Górska-Gołaska K., Lubiń – opactwo, w: *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. II, Wrocław 1988 – Poznań 1992.
- Górski Z., Materiał pisarski i oprawy ksiąg miejskich sądowych Starej Warszawy, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia* 16, 1980, nr 114.
- Grier J., *Musical Notation in the West*, Cambridge 2021.
- Gromadzki J., Soszyński J., rec. pracy: C.J. Mews, Two unnoticed manuscripts in Poland copied before 900, *Scriptorium* 54, 2000, nr 2.
- Hanyż A., Krzywiń w wiekach średnich, *Roczniki Historyczne* 6, 1930.
- Jak czytać rękopis średniowieczny, red. P. Géhin, Warszawa 2008.
- Jazdzewski K., Litera e caudata w dokumentach. Przyczynek do dziejów ortografii i paleografii, *Studia Źródłoznawcze* 23, 1978.
- Jones L.W., Where are the Prickings?, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 75, 1944.
- Judic B., Introduction, w: Grègoire le Grand, Règle Pastorale, t. I-II, wyd. B. Judic, F. Rommel, C. Morel, Paris 1992 (*Sources Chrétiennes*, t. 381-382).
- Jurek T., Kozak A., Pozostałości rejestru kancelarii biskupa wrocławskiego Jana Romki (1292-1301) na skrawkach makulatury przypadkiem zachowane, w: *Ecclesia, regnum, fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, Warszawa 2014.
- Kaliszuk J., Nieznane średniowieczne zabytki języka niemieckiego z kolekcji Ludwika Zalewskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej, *Z Badań nad Książką i Księgozbiórami Historycznymi* 5, 2011.
- Katalog wystawy zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie / *Catalogue de l'exposition des collections cartographiques de la Bibliothèque Nationale à Varsovie*, Warszawa 1934.
- Ker N.R., From „above top line” to „below top line”: a Change into Scribal Practice, *Celtica* 5, 1960.
- Kürbis B., Wstęp. Spuścizna rocznikarska Wielkopolski, w: *Monumenta Poloniae historica, series nova*, t. VI, Warszawa 1962.
- Kwakkel E., Biting, Kissing and the Treatment of Feet: The Transitional Script of the Long Twelfth Century, w: *Turning Over a New Leaf. Change and Development in the Medieval Book*, Leiden 2012.

- Kwakkel E., *Book Script*, w: *The European Book in the Twelfth Century*, Cambridge 2018.
- Kwakkel E., *Destroying medieval books (and why that's useful)*, w: *Books before Print*, Leeds 2018.
- Lochner F.G., La „notation d'Echternach” reconsidérée, *Revue belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap* 44, 1990.
- Macioszek M., Informacje o materiałach do badań nad oprawami książkowymi w spuściźnie ks. Leona Formanowicza w zasobie Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, *Przegląd Archiwalno-Historyczny* 2, 2015.
- Marsh D., *Xenophon*, w: *Catalogus translationum et commentariorum. Mediaeval and Renaissance Latin translations and commentaries: annotated lists and guides*, t. VII, Washington 1992.
- Mews C.J., *Manuscripts in Polish libraries copied before 1200 and the expansion of Latin Christendom in the eleventh and twelfth centuries*, *Scriptorium* 56, 2002.
- Mews C.J., *Two unnoticed manuscripts in Poland copied before 900: Regula Pastoralis in Anglo-Saxon Minuscule in Warsaw and an uncial New Testament in Cracow*, *Scriptorium* 51, 1997, nr 2.
- Nabiałek K., *Księgi miejskie Proszowic z XV-XVIII w. Studium kodykologiczne*, *Archeion* 120, 2019.
- Parkes M.B., *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Aldershot 1992.
- Perzanowski Z., *Opactwo benedyktyńskie w Lubiniu. Studia nad fundacją i rozwojem uposażenia w średniowieczu*, Wrocław 1978.
- Petrucci A., *Censimento dei codici dei secoli XI-XII. Istruzioni per la datazione*, *Studi Medievali*, ser. 3, 9, 1968, z. 2.
- Pludra-Żuk P., Czy potrzebna nam fragmentologia? Na marginesie pierwszego numeru pisma „Fragmentology”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 64, 2019, nr 4.
- Rył J., *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie. Rękopisy Zespołu Seminaryjnego, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 46, 1983.
- Saenger P., *Space Between Words. The Origins of Silent Reading*, Stanford 1997.
- Samaran C., Marichal R., *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, t. III: *Bibliothèque nationale. Fonds latin (Nos. 8001 à 18631)*, Paris 1975.
- Samsonowicz H., *Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce*, w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Poznań 1997.
- Semkowicz W., *Paleografia łacińska*, Kraków 2011.
- Słoń M., *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 77, 2016.
- Sojer C., *Fragmente – Fragmentkunde – Fragmentforschung*, *Bibliothek – Forschung und Praxis* 45, 2021, nr 3.
- Starowieyski M., *Wstęp*, w: *Grzegorz Wielki. Księga reguły pasterskiej*, opr. M. Starowieyski, tłum. E. Szwarzenberg-Czerny, Kraków 2003.
- Starzyński M., *Fragment Metamorfoz Owidiusza z X wieku w oprawie rękopisu z Archiwum Narodowego w Krakowie*, *Meander* 68, 2013.
- Starzyński M., *Nieznany egzemplarz komentarza do Retoryki Cyncerona z X wieku. Oprawa rękopisu nr 899 ze zbiorów Archiwum Narodowego w Krakowie*, *Studia Źródłoznawcze* 51, 2013.
- Steinová E., *Notam superponere studui. The use of annotation symbols in the early Middle Ages*, Turnhout 2019.
- Szulc A., „Tegumina de chartis”. *Oprawy z kart pergaminowych rękopisów średniowiecznych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, w: *Zbiory polskie*, Toruń 2021 (*Tegmentologia Polska*, t. 3).
- Treitler L., *Reading and Singing: On the Genesis of occidental Music-Writing*, *Early Music History* 4, 1984.

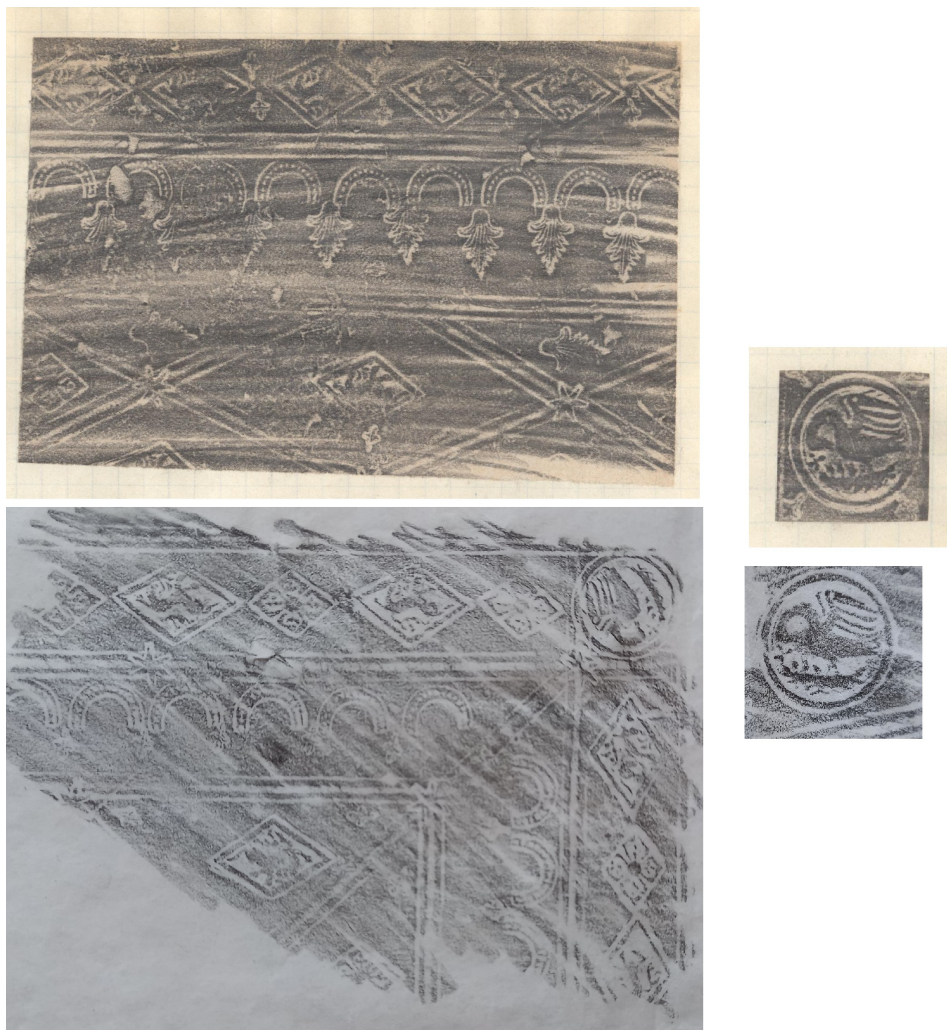
- Veziñ J., *La punctuation du VIIIe au XIIe siècle, w: Mise en page et mise en texte du livre manuscript*, Paris 1990.
- Veziñ J., *Le point d'interrogation, un élément de datation et de localisation des manuscrits. L'exemple de Saint-Denis au IXe Siècle*, Scriptorium 34, 1980, nr 2.
- Warschauer A., *Die mittelalterlichen Stadtbücher der Provinz Posen*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen 11, 1896.
- Warschauer A., *Die städtischen Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901.
- Wattenbach W., *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig 1896.
- Wąsicki J., *Opisy miast polskich z lat 1793-1794*, Poznań 1962.
- Zierner M., *Datierung und Lokalisierung nach den Schreibformen von k und z im Althochdeutschen*, Breslau 1933.

**Fragments of Pastoral Rule of Gregory the Great from the turn
of the 11th and 12th centuries discovered in the Krzywiń book of municipal
bench records from the years 1512-1580**

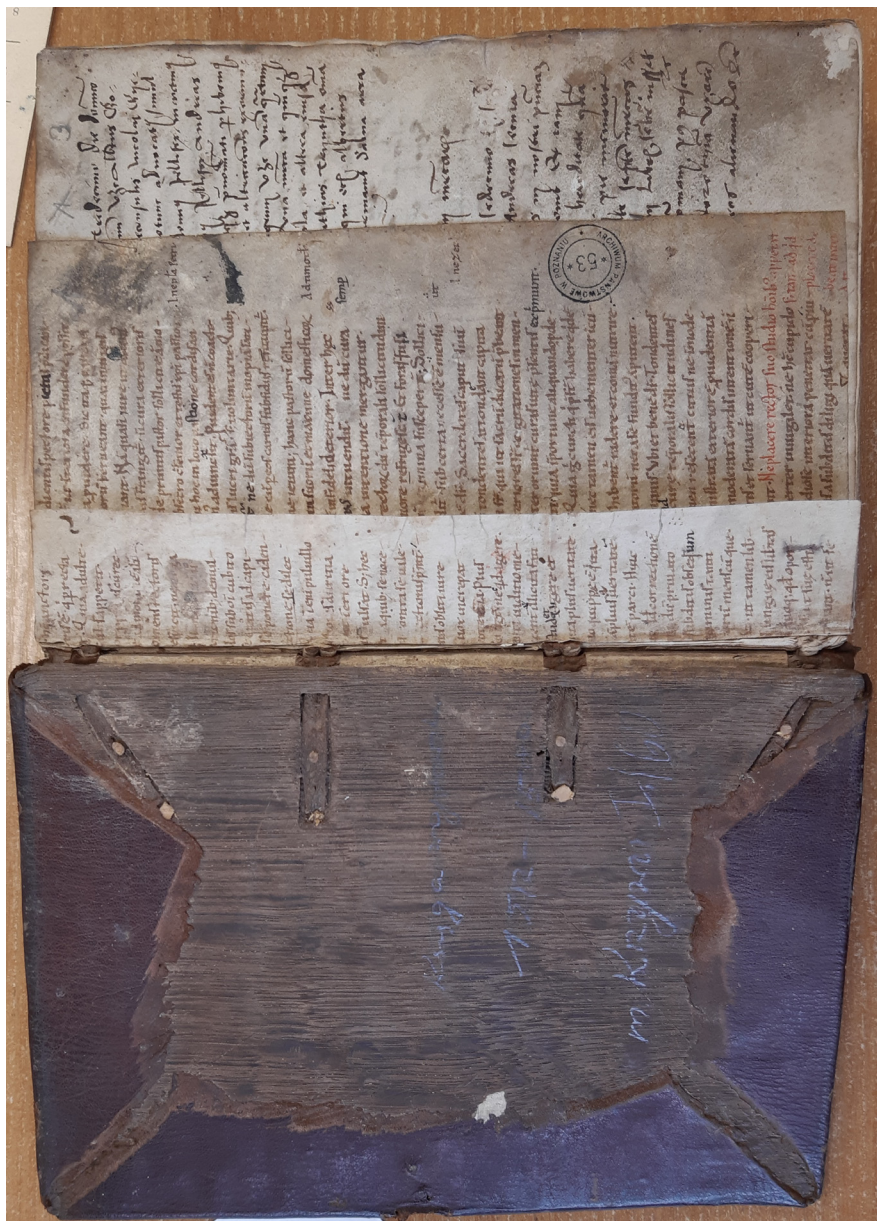
Summary

The purpose of the article, following the recently popular trend of research on medieval manuscript fragments *in situ*, is to show the great potential held for fragmentology by official registers of various types housed in many archives. The text is based on systematic search undertaken in old Polish municipal records in the State Archive in Poznań (with the exception of Krzywiń, however, the records of which were searched more extensively, only the books containing entries from before 1600 were included). As a result, over 60 archival units were found containing various manuscript and printed fragments. Of special interest are those with the following call numbers: Akta miasta Kleczew, I 1 (a fragment from the Babilonian Talmud written in Ashkenazi cursive from the late 14th century), Akta miasta Kobylin, I 20 (remains of an incunable: GW M44538), Akta miasta Koło, I 4 (an early 16th century print from the workshop of Jan Haller in Cracow, unknown to bibliographers), Akta miasta Krzywiń, I 43 (*Memorabilia* Xenophon translated by Cardinal Bessarion, a parchment fragment, Italy [?Florence], humanist minuscule, last half of the 15th century) and Akta miasta Poznań, I 115 (a rare document printed on parchment, dated 1529, which can be included in the category of the so-called Schützenbriefe). The second part of the text discusses in more detail the oldest manuscript fragment in the collection, namely that from the 16th century bench register of Krzywiń, a small town in the south of Great Poland, which in pre-partitions Poland was owned by the Benedictine Abbey in Lubiń. On two parchment flyleaves fragments of the Pastoral Rule (*Regula pastoralis*) of Gregory the Great were identified. As codicological and paleographic analysis proved, the manuscript from which those fragments had been removed, was most probably produced in a well-organised scriptorium in the area of the Rhein, the Moselle and the Meuse at the turn of the 11th and 12th centuries. The flyleaves described here are the second oldest witness of the Rule in Polish collections after the bifolium dated to the turn of the 8th and 9th centuries, preserved in the National Library in Warsaw.

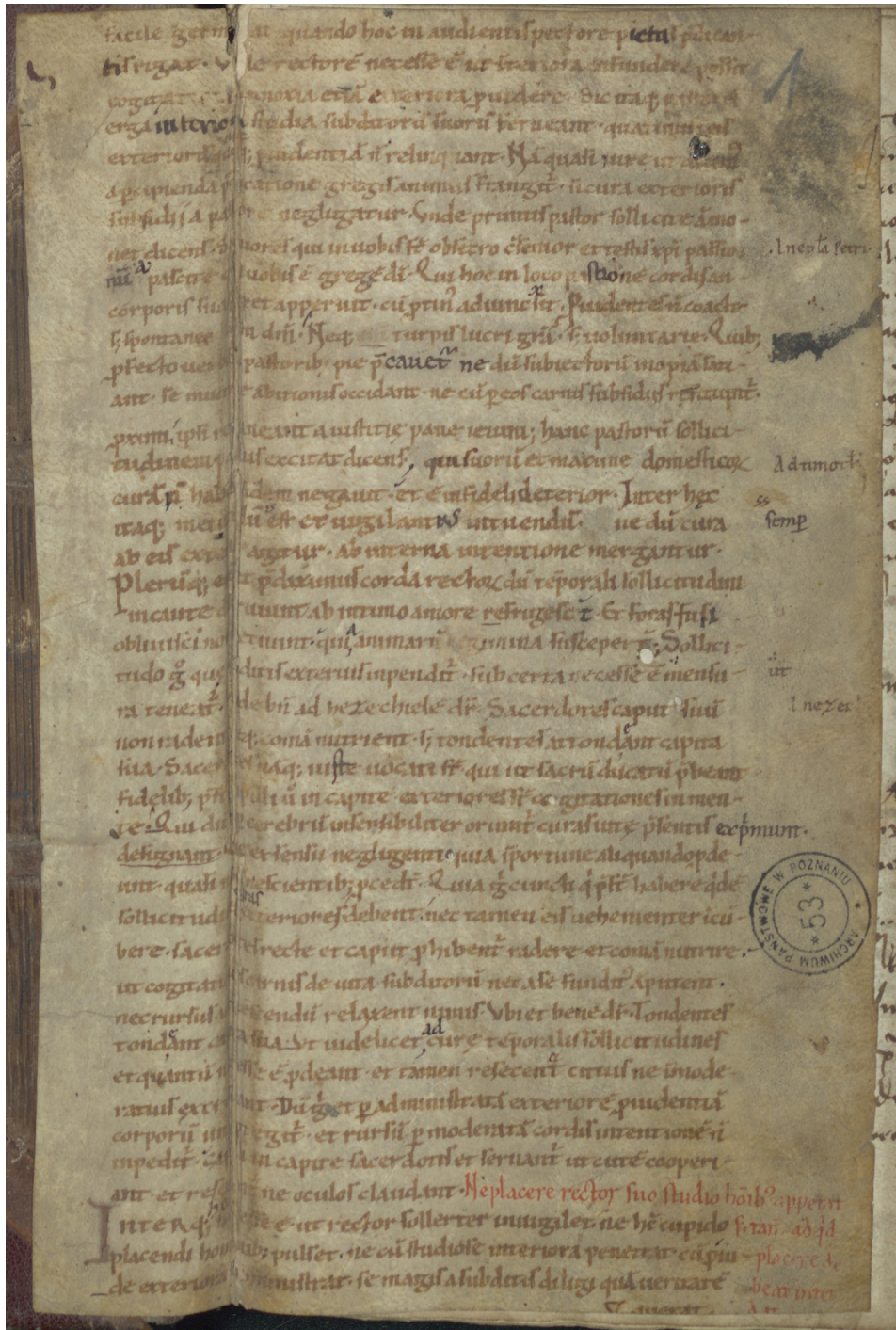
Translated by Rafał T. Prinke

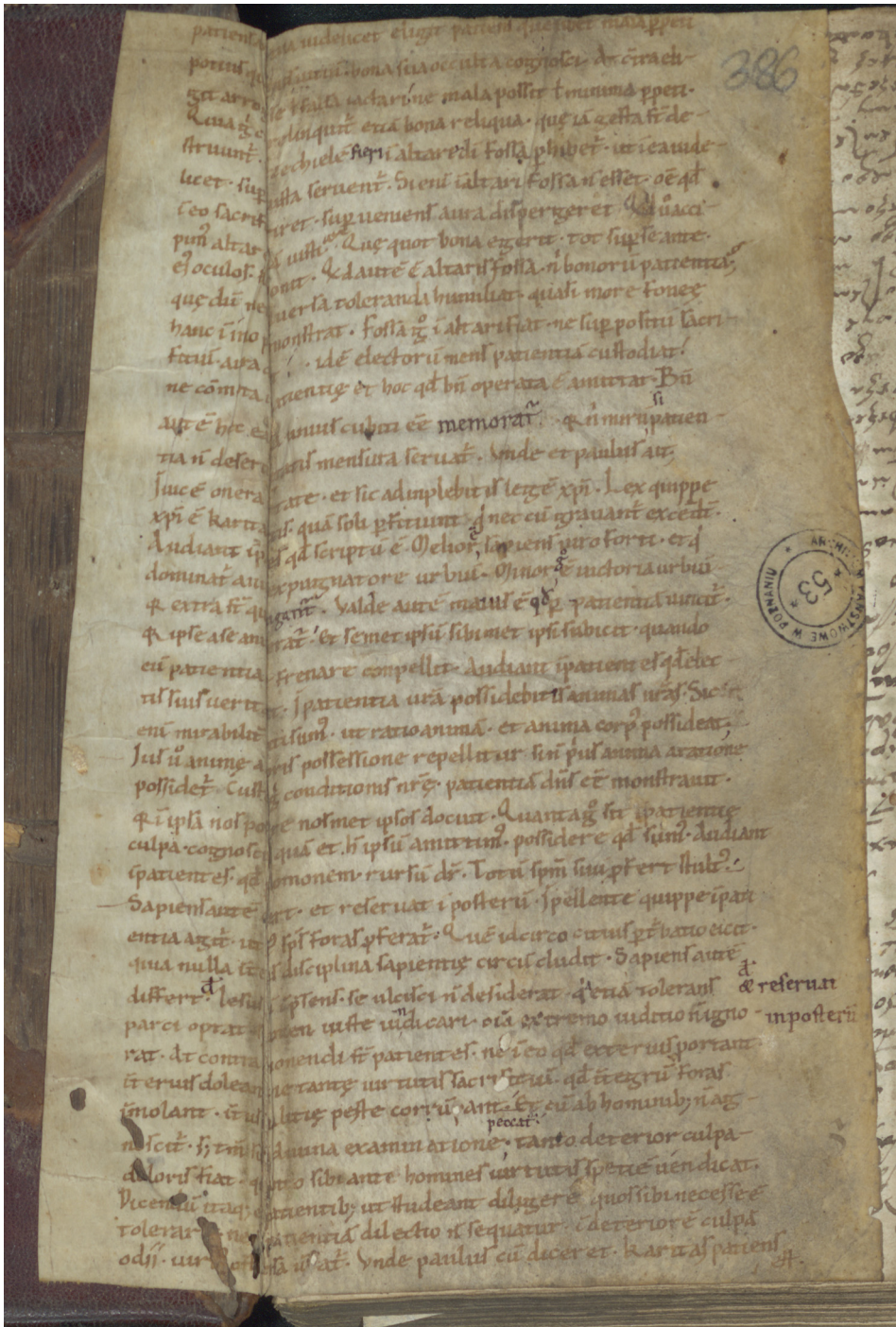
Il. 1. Przerisy fragmentów opraw: u góry – Inc. 411 ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie; u dołu – krzywińska księga ławnicza (Poznań, Archiwum Państwowe, Akta miast Krzywiń, I 60).

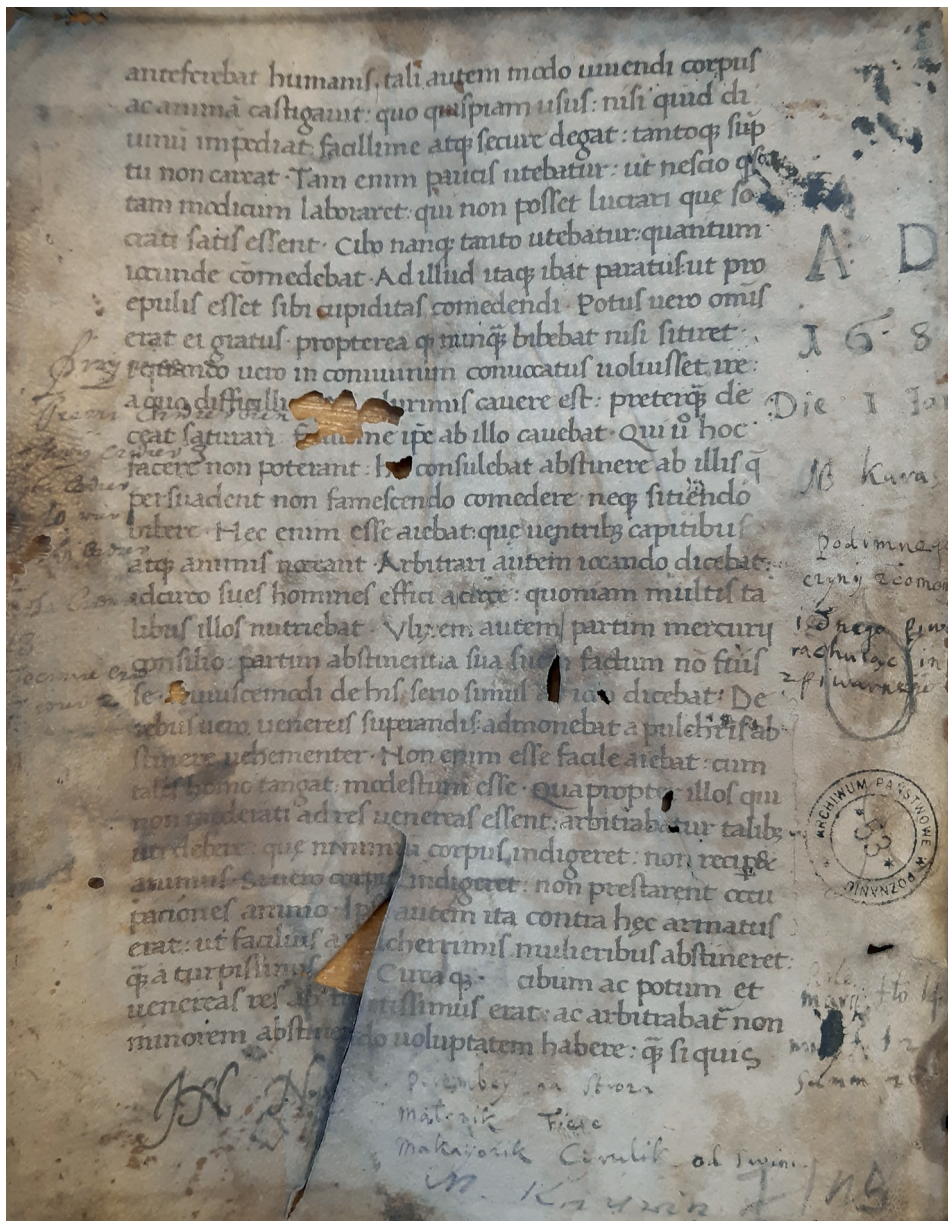
II. 2. Położenie przedniej karty ochronnej względem oprawy i bloku księgi ławniczej (Poznań, Archiwum Państwowe, Akta miasta Krzywiń, I 60).

Il. 3. Przednia karta ochronna księgi ławniczej (Poznań, Archiwum Państwowe, Akta miasta Krzywiń, I 60, s. 1).

Il. 4. Tylina karta ochronna księgi ławniczej (Poznań, Archiwum Państwowe, Akta miasta Krzywiń, I 60, s. 386).

Il. 5. Wewnętrzna strona oprawy krzywińskiej księgi radzieckiej z lat 1678-1685 z fragmentem *Memorabiliów* Ksenofonta w łacińskim przekładzie Bessariona (Poznań, Archiwum Państwowe, Akta miasta Krzywiń, I 43).